

...DİLİMİZİN DƏ DAHI SƏNƏTKARI

SANKT-PETERBURQ İNCƏSƏNƏT TARİXİ İNSTİTUTUNUN PROFESSORU YEVGENİ BRAUDONUN (1882-1939) "XALQ MUSIQISININ BÖYÜK DİLÇİSİ" ADLANDIRDIĞI ÜZEYİR BƏY HACIBƏYLİ HƏR ŞEYİ ÖZÜNDƏ EHTİVA EDƏNİ MİLLİ MƏDƏNİYYƏTİMİZİN DƏ AZMAN DİLÇİSİ İDİ...

üçün bu mənasız ifadəni hər kəlməbaşı eşidib qıcıqlanmalıyıq? Bundan əlavə, əksər telekanallarda həftənin günləri "rəqəmsal"laşdırılaraq ("bazar", yaxud "istirahət" günü istisna edilməklə) 1-ci, 2-ci, 3-cü, 4-cü, 5-ci, 6-cı gün kimi ifadə edilir. Yəni, "bazar ertəsi", "çərşənbə axşamı", "çərşənbə", "cümə axşamı", "cümə", "şənbə" günü demək çətindirmi (və ya məlum klassik tipin leksikonuna iqtibasən desək, şəxsin bisavadlığını dəlalət edir)? Axı, bunlar "dünyəvi zənginlər"dən sayılan azərbaycan dili üçün "kiçik məsələ" olsa da, onun gözəlliyinə xələl gətirən, vəzn hüsnünü bəsitləşdirib-cılızlaşdırən amillərdəndir! Bizim ana dilimizin gözəl, axıcı, melodik, çoxcazlı olduynu zaman-zaman əcnəbi alimlər, ədəblər də dönə-dönə vurğulamış, bu dilin zənginliyi haqqda maraqlı fikirlər söyləmişlər. Məşhur ingilis dilçisi Maks Müller: "Azəri türkcəsi öz qrammatik formaları, söz ehtiyatı, üslub imkanları ilə barlı-bəhərli ağacı xatırladır. Özü də bu ağac o qədər barlıdır ki, budaqları ağırlıqdan sına bilər..."

1843-cü ildə Tiflisə gələn məşhur alman yazıçısı, tərcüməçi və şairi Fridrix Bodenshtedt: "O zamanlar mən Tiflisdə yaşayan yeganə alman idim ki, Şərq dillərini öyrənmək istəyirdim. Mən tatar (azərbaycan türkcəsi - S.Q.) dilindən başladım, çünki bu dil Qafqazda müxtəlif millətlərdən olan insanlarla ünsiyyət üçün vacib sayılırdı. Bu dili bilən hər kəs hər yerdə rus dilini bilmədən də baş çıxara bilərdi." Bu fikri bir çox məqalələrində vurğulayan böyük mütəfəkkir Üzeyir bəy Hacıbəyli "Azərbaycan" qəzetində (1 dekabr 1918) Azərbaycan türkcəsini işləklik baxımından Avropada fransız dili ilə müqayisə edərək yazırdı: "Dilimizin bütün Qafqazda ümumi bir dil olduğunu, məsələn, bir ləzgi ilə bir erməninin və ya bir malakan ilə bir aysorun bir-biri ilə türk - azərbaycan dili ilə danışmağa məcbur olduğunu (Yevropaya və müttəfiq dövlətlərə) isbat etməliyik". Hələ bundan iki il öncə "İrşad" qəzetində çap etdirdiyi məqaləsində dilimizin "Avropa üləmə və filosoflarının rəyinə nəzərən ən kamil bir dil" olduğunu, "onun vasitəsilə insan ən ali fikirlərini və hisslərini bəyana qadir"liyini yazır, bu zəngin xəzinədən istifadə etməməyin özünü böyük bir bədbəxtlik hesab edirdi. Həm o məşhur Avropa alim və yazıçılarının, həm bu dahi sənətkarımızın çox yüksək dəyər verdikləri azərbaycan dilini bayağılaşdıranları hansı ifadələrlə "dəyərləndirək?" Bəlkə ələ Üzeyir bəyin milli təəssübkeş çağdaşlarından olmuş şair Əli Nəziminin bir bənd şeiri ilə:

“ Son zamanlar azərbaycan dilinin bayağılaşdırılması ziyalılarımızı çox narahat edən problemə çevrilməkdədir. Hər gün radio-televiziya kanallarından eşitdiyimiz nahamar cümlələr, Azərbaycan qrammatikasına yad ibarələr, savadsız, mənasız, kələ-kötür deyim tərzləri, dilə zidd vurğular, yeri gəldi-gəlmədi işlənən ifadələr əsəblərimizi tarıma çəkir...

Bu gün az qala bütün Azərbaycan nitqi "bela deyək" xəstəliyinə, "hardasa", "hansı ki" şəkərinə tutulub. Efir-ekranda çıxış edənlərin aksəriyyəti "bela deyək"siz keçinmir. Bu, haradan qaynaqlanır? Na

**“Dil” var ikan galin “lisan” deməyək,
Döndərib farsçaya “zaban” deməyək,
Ərəbi göndərək öz evlərinə,
Farsa da - qal bizdə “mehman” deməyək...**

Dövlətimiz, ölkə başçılarımız vaxtaşırı olaraq bu məsələyə müxtəlif sərəncam və fərmanlarla ana dilimizin inkişafına, qorunmasına ciddi töhfələr veriblər və bu, son illər daha da intensivləşib. Bu baxımdan ulu öndərimiz Heydər Əliyevin 9 avqust 2001-ci il tarixli "Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Gününün təsis edilməsi haqqında" fərmanı xüsusi önəm daşıyır. Həmin fərmana əsasən 2002-ci ildən bəri hər il avqustun 1-də respublikamızda Azərbaycan Əlifbası və Azərbaycan Dili Günü qeyd edilir. Ölkə başçısı İlham Əliyevin 23 may 2012-ci il tarixli "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncamında deyilir: "Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz hətta bu ağır vaxtlarda belə milli məfkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur".

“ Bəli, ana dilimizi qorumaq, onun saflığı, aşınmaması keşiyində layiqincə durmaq, nəticə etibarilə inkişaf etdirmək hər birimizin borcudur. Necə ki, zaman-zaman Azərbaycanın dahi şəxsiyyətləri, böyük söz ustalarını, sənət xadimlərimiz bu müqəddəs borca hədsiz həssaslıqla yanaşmış, bu yolda mübarizələr aparmış, böyük işlər görmüşlər. Bəla şəxsiyyətlərdən biri də dünya şöhrətli dahi bəstəkar, mahir publisist, dramaturq, pedaqoq, alim, akademik, ictimai xadim, milli-bəşəri xeyirxah Üzeyir bəy Hacıbəyliydir.

Bu böyük duhanın əqidəsinə, hər millətin varlığının əsas amili onun dilidir: "Ana dilimizə əhəmiyyət verməsək, ola bilər ki, bir gün dilimiz itar-batar, yox olar və bir millətin də ki dili bətdi, o millətin özü də batar, çünki bir millətin varlığına, yaşamasına isbat vücud onun dilidir" ("Haqiqət" qəzeti, 24-25 yanvar 1910-cu il).

Öz məqalələrində dafələrlə ana dilimizin saflığı, onun yad sözlərdən təmizlənməsi, sırf azərbaycan türkcəsi olması məsələsinə toxunan Üzeyir bəy Hacıbəyli imperiyanın mərkəzi mətbuatını da münəzəm izləyir, bəzi ümumproblematik materiallara münasibət bildirir, milli-mənəvi dəyərlərimizi aşağılayanlara isə kəskin cavablar yazır. Bu xüsusda onun "Bir xanım əfəndinin bizlərə hüsn-i-tavəccöhi" məqaləsi çox maraqlıdır. 20 yaşlı mühərrir "Hayat" qəzetinin 1905-ci il 10 sentyabr tarixli 62-ci sayında "Üzeyir" imzası ilə dərc etdiyi həmin məqaləsində "Peterburqskiye vedemosti" qəzetində Maqda Neyman adlı bir yazarın ana dilimizə əleyhinə yürütdüyü həyasız böhtanı öz, məntiqi və böyük mətbu mədəniyyətlə bir heç etmişdir!

Ana dilinin tədrisi məsələsinə irəli sürən Üzeyir bəy Hacıbəyli bir-birinin ardınca üç məqalə yazmışdır. "Hansı vasitələr ilə dilimizi öyrənilib kəsb-i-maarif etməliyik" sərlövhəsi altında "İrşad" qəzetinin 1906-cı il 15, 16, və 20 fevral tarixli saylarında "Üzeyir bəy Hacıbəyov" imzası ilə dərc edilmiş bu məqalələrdə Üzeyir bəy ana dili haqqında çox qiymətli fikirlər irəli sürmüşdür. Ana dilini bilməyənləri istehza ilə "zavallı" adlandıran və bu qisim insanlara ana dilini öyrənmək üçün yollar göstərən ədib bir daha xüsusi olaraq vurğulayır ki, "...Avropa dillərinə vəqif olan zat, öz dilini də mükəmməl surətdə bilsə, hər bir cəhətdən millətə artıq nəf gətirər".

Təbii ki, heç vaxt çox dil bilməyin əleyhinə olmamış Üzeyir bəy daim - öz doğma dilini bilməyib ərəb, fars, rus, ingilis, fransız dillərində "bülbul kimi ötənlərə" istehza ilə gülmiş, buna qarşı barışmaz olmuşdur. Böyük sənətkar özü azərbaycan dilini, təhsil aldığı rus dilini bütün incəliklərlə bilməklə yanaşı, bir neçə dilə - ərəb, fars, türk, tatar, gürcü, ləzgi, fransız dillərində sərbəst danışmışdır. Belə bir qabiliyyət sahibinin dil məsələsinə tez-tez və bəzən sərt bir ərklə müraciət etməsi, azərbaycan türkcəsini mükəmməl öyrənmək üçün xalqına tövsiyə və məsləhətlər verməsi tamamilə təbii, bütövlüklə haqqına idi.

Üzeyir bəy "Üsuli-təbii" (müəllim Əli Cənablarına müxtəsər cavab) yazısında qeyd deyir: "Qafqazda türk dilini mükəmməl bilənlərdən Əli bəy Hüseynzadə cənabları dafələrlə qəti surətdə elan etmişdir ki, türk dilində "hansı ki", "hansılar ki" sözü yoxdur. Mən də deyirəm ki, ilə dərs verən müəllimlər bu sözü rusun "kotory" kəlməsini tərcümə etmək üçün özlərindən çıxarıblar, onun istemali lüzumsuz bir ağırlıqdır. Qaribədir ki, bu fikrin üstündən bir əsr keçməsinə baxmayaraq, həmin ifadələr yenə işlənilir. Elə "bela deyək" kəlməsi də o qəbildəndir! Buradan belə çıxırı ki, biz söz sərfafları olan ustadlarımızın ömər fikirlərini də qulaqardına vururuq.

Üzeyir bəy Hacıbəyli "Yeni üsuli-təbii haqqında bir neçə söz", "Üsuli-təbii" ("Tərəqqi" 6, 8 mart, 1 aprel 1909), "Dilimizi korlayanlar" ("İqbal" 16 oktyabr 1912) və s. məqalələrində də ana dili məsələlərindən geniş bəhs edir. Müəllif, "Dilimizi korlayanlar" mətləbi artistlə axundun "dual"ıgından bəhs edirdi: "Axund belə danışır: - Zamanı ki, mən burada əklətmişəm, hərəgah bir şəxs ki, onun zahiri və ba-

tini mənə məlum olmayan surətdə qapıdan daxil olub içəri girdi və mənə salam verdi, hansı ki, mənə aiddir və yainki, aid döğül, onda yaqinlik hasil etmək xaric az-məkandır, mənə fərzdür ki, mən onun salamının cavabında deyəm ki, aleykəssalam!

Axund belə demək istəyir ki, tanımadığın bir adam sənə salam versə, salam almaq sənə borcudur. Amma farsdan tərcümə eləyər, dilimizin sərf-nəhvini bilmir, ona görə də mətləb dolaşır düşür...

Artistlər də bizim dilimizi bu sayaq korlayırlar: "Bu gün Tağıyev teatrında oynanılacaqdır suznaq bir faciə "Gaveyi-ahəngər". Fasilələrdə çalacaq tarzən və oxuyacaq xanəndə, filanın rolunu oynayacaq məşhur filan artist"...

Uşaq bazara gedib qoz alır və evə qayıdub anasına deyir ki, "Ana, bazardan qoz aldım".

Amma artist bazardan qoz alıb qayıtsa, anasına belə deyər:

- Ana, bazardan aldım qoz.

Teatrlar üçün yazılan elanları savadlı bir adama həvalə etsəydilər, çox acab olardı".

Üzeyir bəy öz əsərlərində - istər operetallarında, istər operalarında yazdığı librettolarda, istərsə də publisistik yazılarında ana dilimizin bütün qanunlarına riayət etmiş, onun gözəlliyini, zərifiyini qoruyub saxlamış, hətta artıq zərb-məsələ çevrilmiş "Heç hənanın yeridir", "Tarixi-Nadiri" yarıya qədər oxumuşam", "O olmasın, bu olsun", "Bir nəfər molla, üç manat pul, bir kəllə qənd - vəssalam, şüdtamam", "Pulun var, gələrəm", "Bəs mənəm bir abbasım", "Əşi, siz gəlini gətirəndə bir baxmadınız görək ki, ha bu arvaddır, yoxsa kişi?", "Sən dul, mən dul" və sair ifadələrlə dilimizi zənginləşdirmişdir.

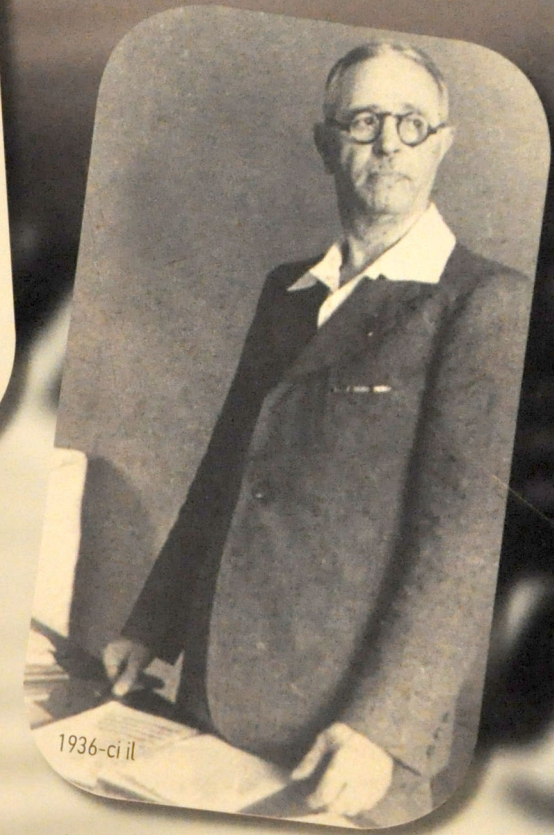
“ 1977-ci ildə Almaniya da çap etdiyi (Üzeyir bəy Hacıbəylinin həyat və fəaliyyətindən bəhs edən) Cənubi Azərbaycan kökənli soydaşımız Eldost yazır: "Məşədi İbad" əsəri həm də azərbaycan dilinin şirin, mənalı, gözəl ifadələri və məsəlləri məcmuəsidir. Bu ifadələr bir tərəfdən dilimizin zəngin, mükəmməl bir dil, o biri tərəfdən isə Üzeyir Hacıbəylinin xalq dilinə bağlı ustad qələm sahibi olmasını nümayiş etdirir.

Akademik Məmməd Arif Dadaşzadənin dediklərindən: "Bir dəfə S.Rəhimovun dilini tənqid etmişdim. Məqalə çıxandan sonra mənə dedilər ki, Üzeyir bəy səni axtarı, ona zəng elə. Mən bir qədər təşviş düşdüm: - görəsən Üzeyir bəy mənə nə üçün axtarır? - deyə düşündüm. Zəng vurdum, dedi ki, Arif, bir mənim yanıma gəlsən. Getdim, içəri girəndə məqaləmi onun stolunun üstündə gördüm. S.Rəhimovun dilindən gətirdiyim sözlərin altından qırmızı qələmlə xətt çəkmişdi. Salamlaşdıq, oturdum. Dedi ki, məqalən pis deyil, xoşuma gəldi. Amma S.Rəhimovun dilindən gətirdiyin sözlərdə sənəninlə razılaşmaq çətindir. Sən Bakıda və onun ətraf kəndlərində az işlənən, lakin rayonların bir çoxu üçün xarakterik olan bu sözlərin əleyhinə getməklə, ədəbi dilimizi yoxsullaşdırmış olursanmı? Bəs az işlənən və işlənilməyən bu sözləri yazıçılarımız bədii əsərlərdə işlətməsələr, necə olar? Mən razılaşdım və səhvimi başa düşdüm" (Ələkbər Məmmədov, "Nur karvanı" kitabı, Bakı - 2003, səh. 138).

Bəzən Üzeyir bəy Hacıbəylinin həyat falsəfəsi insanı yaxşı mənəda

1905-ci il

1936-ci il

heyrtləndirir. Düşünürsən: - 63 il yaşamış bir şəxs bu qədər işin öhdəsindən necə gəlir? Və belə qənaətə gəlsən ki, doğrudan bu insanda peyğəmbərlik qüdrəti varmış. Əks halda...Yəni adi insan və bu qədər universal fəaliyyət, ümummilli, ümumxalq yaşadıcılıq?! Daim dahiyanə işlər görmüş bu dahi məşğul olduğu bütün sahələrdə olduğu kimi, diçilik elmimizə də avəzsiz töhfələr vermişdir... ♦